

Katarzyna Duda-Gromada, Małgorzata Durydiwka

Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych

Atrakcyjność turystyczno-rekreacyjna miasta Konstancin-Jeziorna

Wprowadzenie

Konstancin-Jeziorna – to niewielkie miasto mające status uzdrowiska, położone około 20 km od centrum Warszawy. Bezpośrednie sąsiedztwo stolicy oraz status uzdrowiska determinują określone funkcje turystyczne miasta. Celem niniejszego opracowania jest próba określenia atrakcyjności turystyczno-rekreacyjnej Konstancina-Jeziorny, zwłaszcza w kontekście wypoczynku weekendowego mieszkańców Warszawy. Bez wątplenia atrakcyjność turystyczna jest pojęciem złożonym i można ją rozumieć jako (...) *właściwość obszaru lub miejscowości wynikająca z zespołu cech przyrodniczych lub pozaprzyrodniczych, które wzbudzają zainteresowanie i przyciągają turystów* (Kurek, Mika 2007, 24). Zatem, jak piszą ci autorzy, obiektywnie istniejące warunki przyrodnicze oraz pozaprzyrodnicze decydują o tym, czy dany fragment przestrzeni jest atrakcyjny turystycznie. Drugim aspektem jest subiektywna ocena tych elementów przez uczestników ruchu turystycznego. Jednak w niniejszym artykule aspekt ten nie został poruszony.

Krótką historia rozwoju Konstancina-Jeziorny

Historia Konstancina¹ sięga 1897 r., kiedy Witold hr. Skórzewski, będąc egzekutorem testamentu właścicielki dóbr oborskich, postanowił założyć nad Jeziorką letnisko, które nazwał Konstancją (na cześć swej matki Konstancji z Potulickich Skórzewskiej). W 1898 r. dokonano pierwszej parcelacji. Obszar został podzielony na parcele przeznaczone na sprzedaż

¹ Rys historyczny opracowano przede wszystkim na podstawie K. Orthwein (1969) i T.W. Świątek (1995).

oraz na przestrzeń publiczną. Hrabia powołał Towarzystwo Akcyjne Ulepszonych Miejscowości Letniczych, które zmieniło nazwę letniska na Konstancin i podjęło się dalszej jego rozbudowy, zapewniając m.in. niezbędne urządzenia komunalne (wodociągi i kanalizację). Ówczesną przestrzeń publiczną tworzyły przede wszystkim dwa parki w stylu angielskim z klombami i dywanami kwiatowymi (Hertel 1997). Powstało też kasyno z częścią hotelową i popularna restauracja Franciszka Berentowicza. Z czasem pojawiły się tutaj również: plaża, korty do tenisa na trawie i gry w krokiet oraz pijalnia wód mineralnych.

Na sprzedanych parcelach zaczęły powstawać pierwsze wille budowane przez zamożnych mieszkańców Warszawy, którzy chcieli mieć tutaj swoje letnie rezydencje. Większość z nich powstała przed 1914 r. Wówczas zabudowa odbywała się pod ścisłym nadzorem Towarzystwa, które zadbało o stylowość i elegancję Konstancina. Zabudowa z tego okresu charakteryzuje się bogactwem wzorów (pałacyki, dwory, zameczki rycerskie), a projektantami byli wybitni architekci epoki, m.in.: Józef Pius Dziekoński, Jan Heurich, Bronisław Colon-Czosnowski, Kazimierz Skórewicz i Józef Czajkowski. Rezydencje te były otoczone pięknie utrzymanymi ogrodami oraz drewnianymi lub metalowymi ogrodzeniami, ze stylowymi furtkami i bramami. Ulice Konstancina (które nazywano alejami) były wytyczone w linii prostej, bez zakrętów.

Ważnym wydarzeniem w historii Konstancina było przedłużenie do letniska linii wąskotorowej Kolejki Wilanowskiej (1898 r.). Wszystko to spowodowało, że Konstancin już przed I wojną światową stał się luksusowym kurortem. Obraz współczesnego Konstancina jest zupełnie inny. Jest to wypadkowa wydarzeń i procesów, które miały tu miejsce po II wojnie światowej. Etapowe wysiedlenia mieszkańców przez Niemców w 1944 r. spowodowały ograbienie rezydencji przez wojsko oraz przez chłopów z okolicznych wiosek. W wyniku dekretów nacjonalizacyjnych po 1948 r. tylko nieliczne nieruchomości pozostały własnością przedwojennych właścicieli (Świątek 2007). Wykorzystali to lokatorzy, którzy bez większych trudów zasiedlili wybrane budynki. Z czasem uprawomocnili swoje mieszkania. W ten sposób nastąpiło rozdrobnienie lokali mieszkaniowych oraz zmiana ich przeznaczenia – z pięknych, luksusowych willi, rezydencji letnich na małe mieszkania.

Po 1956 r. ponownie dostrzeżono walory przyrodolecznicze Konstancina. Powstawały kolejne placówki rehabilitacyjne. W 1956 r. odkryto solankę konstancińską, która w 1969 r. została uznana przez Ministra Zdrowia za wodę leczniczą. W 1967 r. Minister Zdrowia uznał Konstancin za miejscowość uzdrowiskową i powołał Uzdrowisko Konstancin z siedzibą w Warszawie, następnie przeniesioną do Konstancina. W końcu lat 70. XX w. w związku z wybudowaniem tężni wprowadzono leczenie schorzeń gardła i dróg oddechowych oraz nadciśnienia. Lokalizacja pod Warszawą podnosiła rangę uzdrowiska.

Metodyka badań

Podstawę oceny atrakcyjności turystyczno-rekreacyjnej Konstancina-Jeziorny stanowiły wyniki przeprowadzonej w terenie inwentaryzacji wybranych zasobów przyrodniczych i kulturowych oraz zagospodarowania turystyczno-rekreacyjnego miasta². I tak, ewidencją objęto:

² Inwentaryzacja została przeprowadzona podczas ćwiczeń terenowych studentów Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, specjalność – Turystyka.

A. zasoby przyrodnicze, w tym:

- tereny zielone leśne i parkowe (lasy i parki leśne, parki miejskie wypoczynkowo-space-
rowe, park zdrojowy),
- obszary chronione (rezerваты przyrody, pomniki przyrody),
- osobliwości przyrodnicze (np. głązy narzutowe),
- wody (rzeki i zbiorniki wodne),

B. zasoby antropogeniczne, w tym:

- zabytki architektury sakralnej (kościóły, kaplice, niekatolickie budowle sakralne, cmen-
tarze) i świeckiej (architektura rezydencjonalna, w tym: pałace, dwory i zabytkowe wille;
zabudowa mieszkaniowa),
- zabytki działalności gospodarczej i techniki (budynki przemysłowe, zabytkowy budynek
stacji kolejowej),
- tężnię,
- muzea,
- obiekty historyczno-wojskowe,
- miejsca kultu religijnego,
- pomniki,
- miejsca martyrologii i pamięci narodowej,
- obiekty unikatowe,
- miejsca organizacji cyklicznych wydarzeń o charakterze kulturalnym, sportowym
i religijnym;

C. obiekty bazy turystyczno-rekreacyjnej:

- bazę noclegową (hotele, motele, pensjonaty, schroniska, ośrodki szkoleniowo-konferen-
cyjne, zakłady uzdrowiskowe, pokoje gościnne, inne obiekty noclegowe),
- bazę gastronomiczną (restauracje, pizzerie, kawiarnie, cukiernie, bary, w tym: pub, drink-
-bar, winiarnia, cafe-bar, piwiarnia, bar mleczny, bar ogólnogastronomiczny, punkty
gastronomiczne, samodzielne ogródki gastronomiczne sezonowe, kluby, dyskoteki),
- bazę towarzyszącą (szlaki turystyczne piesze i rowerowe, tematyczne szlaki turystyczne,
wypożyczalnie sprzętu sportowego, punkty informacji turystycznej, tereny sportowo-
-rekreacyjne, amfiteatr, centra handlowe i handlowo-rozrywkowe, toalety publiczne,
banki i bankomaty, apteka, ośrodek zdrowia),
- turystyczną bazę komunikacyjną (ciągi piesze i drogi rowerowe, stacje benzynowe, par-
kingi o znaczeniu dla turystyki przyjazdowej, przystanki PKS i innych przewoźników).

W celu oceny atrakcyjności turystyczno-rekreacyjnej Konstancina-Jeziorny zastosowano metodę bonitacji punktowej w oparciu o sieć pól podstawowych³, obejmujących kwadraty o powierzchni 0,25 km². Obliczenie wartości punktowych poszczególnych elementów atrakcyjności zostało zatem przeprowadzone dla każdego pola podstawowego, co umożliwiło wydzielenie obszarów o jednakowej atrakcyjności ze względu na przyjęte kryteria oceny.

Przyjęto, że za występowanie objętych inwentaryzacją elementów o charakterze punkto-
wym przyznawano po 1 punkcie za każdy element w polu podstawowym, natomiast ocena
elementów o charakterze powierzchniowym zależała od powierzchni, jaką one zajmowały
w polu podstawowym (tab. 1). W celu wydobycia wyjątkowych walorów przyrodniczych

³ Podstawę kartograficzną do prowadzonych badań stanowiła mapa topograficzna w skali 1:10 000.

badanego obszaru wprowadzono do oceny dodatkowo po 1 punkcie za występowanie typu siedliskowego lasu: bór mieszany świeży lub las mieszany sosnowo-dębowy. Są to bowiem zbiorowiska wytwarzające korzystny bioklimat (oddziałujący lekko pobudzająco, stymulujący naturalne mechanizmy odpornościowe organizmu i działający odkażająco). Zbiorowiska te nadają się do wypoczynku dla ludzi w różnym wieku i stanie zdrowia. Jednocześnie są to zbiorowiska uniwersalne pod względem urządzeniowo-rekreacyjnym, gdyż panujące w nich warunki sprawiają, że mogą być one wykorzystywane zarówno jako tereny spacerowe, jak i miejsca intensywnej rekreacji ruchowej. Nadają się też do lokalizacji „drugich domów”, sanatoriów oraz ośrodków wypoczynkowych, zwłaszcza że charakteryzują się dość znaczną odpornością na użytkowanie rekreacyjne. Ich chłonność naturalna waha się bowiem od 10 do 12 osób/ha/dzień (Krzymowska-Kostrowicka 1999).

Każdemu polu podstawowemu została przypisana określona liczba punktów. W zależności od sumy punktów, poszczególne pola podstawowe zostały następnie zaklasyfikowane do odpowiednich przedziałów określających stopień ich atrakcyjności turystyczno-rekreacyjnej, przy czym przy wyznaczaniu granic przedziałów klasowych uwzględniono średnią arytmetyczną (\bar{x}) i odchylenie standardowe (SD):

$(\bar{x} + SD)$ i powyżej	obszary bardzo atrakcyjne turystycznie (klasa 1)
\bar{x} do $(\bar{x} + SD)$	obszary atrakcyjne turystycznie (klasa 2)
$(\bar{x} - SD)$ do \bar{x}	obszary średnio atrakcyjne turystycznie (klasa 3)
do $(\bar{x} - SD)$	obszary mało atrakcyjne turystycznie (klasa 4)

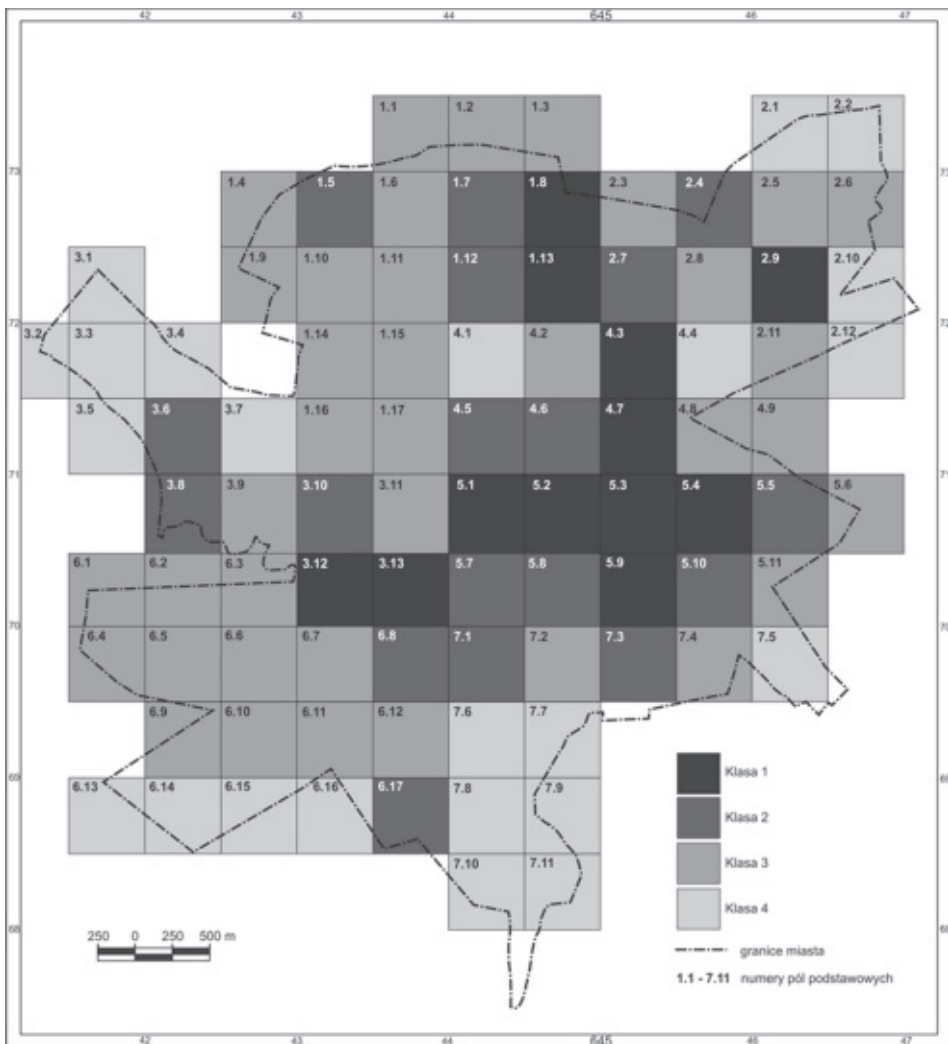
Jak wspomniano wyżej, atrakcyjność turystyczno-rekreacyjna w dużym stopniu zależy od zasobów turystycznych (przyrodniczych i kulturowych) oraz od zagospodarowania turystycznego. Końcowym efektem przeprowadzonych badań jest mapa, która przedstawia przestrzenne zróżnicowanie atrakcyjności turystyczno-rekreacyjnej miasta Konstancin-Jeziorna (ryc. 1).

Tab. 1. Kryteria oceny atrakcyjności turystycznej zasobów przyrodniczych* o charakterze powierzchniowym

Elementy brane pod uwagę przy ocenie atrakcyjności turystycznej środowiska przyrodniczego	Kategorie atrakcyjności obszaru		
	Obszar atrakcyjny (3 punkty)	Obszar średnio atrakcyjny (2 punkty)	Obszar mało atrakcyjny (1 punkt)
Wody	wody powierzchniowe – powyżej 10% pola podstawowego	wody powierzchniowe – od 5 do 10% pola podstawowego	wody powierzchniowe – do 5% pola podstawowego
Roślinność	tereny zielone (lasy i parki) – powyżej 75% pola podstawowego	tereny zielone (lasy i parki) – od 50 do 75% pola podstawowego	tereny zielone (lasy i parki) – poniżej 50% pola podstawowego

* – jeżeli zjawisko nie występuje w polu oceny, to w danej kategorii punktów nie przyznawano.

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 1. Przestrzenne zróżnicowanie atrakcyjności turystyczno-rekreacyjnej w Konstancin-Jeziornie

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki badań wskazują, że najbardziej atrakcyjne jest centrum miasta (na ryc. 1 pola podstawowe nr: 4.3, 4.7, 5.1, 5.2, 5.3, 5.4 i 5.9). Jest to spowodowane przede wszystkim dwoma czynnikami. Po pierwsze, to właśnie tam znajdują się wiele obiektów stanowiących zabytkową zabudowę willową (62 wille na powierzchni niespełna 2 km²). Można powiedzieć, że jest to historyczna, jedna z najstarszych części zakładanego na przełomie XIX i XX w. letniska. Należy zaznaczyć, że obecnie są to wille znajdujące się w różnym

Fot. 1. Willa Pallas Athene w Konstancinie-Jeziornie (fot. K. Duda-Gromada)

stanie technicznym⁴. Jedną grupą są budynki, które zostały wykupione przez prywatnych właścicieli i wyremontowane, gdyż dla niektórych osób posiadanie willi w Konstancinie to dowód bogactwa i symbol prestiżu. Przykładami takich obiektów mogą być: Willa Pallas Athene, Willa Kaprys czy Zagłobin. Willa Pallas Athene (fot. 1) znajdująca się przy ulicy Piasta powstała w 1906 r., zaś autorem projektu był Marian Lalewicz. Budynek jeszcze przed II wojną światową należał do kilku właścicieli. W latach 60. XX w. przeszedł remont, natomiast po 1979 r.

został przebudowany. Jest to budynek murowany z cegły, dwukondygnacyjny, na planie prostokąta, z prostym dachem. Zgrabna bryła podkreśla klasycystyczny charakter w stylu włoskim (www.muzeumkonstancina.pl). Obecnie obiekt, jak również jego otoczenie wraz z ogrodzeniem, są w bardzo dobrym stanie.

Drugą grupę zabytkowych obiektów stanowią wille, które są w bardzo złym stanie technicznym. Obecni właściciele często poprzez zaniechanie, ale również przez celowe działanie doprowadzają te budynki do stanu, który kwalifikuje je do rozbiórki. Przykładem może być Willa Zbyszek przy ulicy Żeromskiego, która została wystawiona na sprzedaż, a tymczasem popada w ruinę. Willę tę wybudowano w 1911 r., a autorem projektu był Władysław Czosnowski. Obiekt przez wiele lat pełnił funkcję pensjonatu; zatrzymywali się tutaj m.in. Wacław Gąsiorowski (powieściopisarz, sołtys Konstancina) i kompozytor Ludomir Różyci. Budynek jest murowany, trój kondygnacyjny, z mieszkalnym poddaszem, na nieregularnym planie (www.muzeumkonstancina.pl). Pomimo swojego uroku, historycznej i zabytkowej wartości oraz lokalizacji w centralnej części Konstancina znajduje się w bardzo złym stanie. Do szybko postępującej degradacji tego obiektu przyczynił się w ostatnich latach pożar. Dodatkowo, zaniedbane ogrodzenie sprawia, że każdy może dostać się na posesję.

Drugim czynnikiem atrakcyjności centralnej części miasta jest obecność Parku Zdrojowego, którego modernizacja zakończyła się w 2012 r. Realizacja rewitalizacji parku na tak dużą skalę była możliwa m.in. dzięki dofinansowaniu z funduszy Unii Europejskiej. Jedną z najważniejszych atrakcji turystycznych nie tylko Parku Zdrojowego, ale całego miasta, jest tężnia solankowa – inhalatorium na wolnym powietrzu. Tężnia została uruchomiona w 1978 r. i jest jednym z kilku takich obiektów leczniczych funkcjonujących w Polsce. Jest to mała budowla tworząca czterobok (fot. 2).

Konstancińska solanka pochodzi z odwiertu na głębokości 1600 m. Spływa po faszynie, co powoduje jej rozpylanie. Dodatkowo wewnątrz tężni znajdują się dwa grzybki, które w sposób mechaniczny również rozpylają solankę. Wdychając w ten sposób powstały aerozol, poprzez wchłanianie przez drogi oddechowe oraz przez skórę do organizmu dostają się minerały i mikroelementy, uzupełniając ich niedobór. Działanie solanki wpływa

⁴ Przy waloryzacji brano pod uwagę występowanie obiektu zabytkowego, a nie jego stan techniczny.

korzystnie przede wszystkim na układ oddechowy, ale również nerwowy, układ gruczołów dokrewnych oraz na ogólną odporność organizmu. Również ciekawym obiektem na terenie Parku Zdrojowego jest Amfiteatr, który znajduje się w centralnej części parku. Został oddany do użytku w 2009 r. i od tego czasu w sezonie odbywają się tam różne imprezy, m.in. liczne koncerty. Inną ciekawą formą zagospodarowania parku, umożliwiającą spacerować w trudniej dostępnych miejscach, na terenach podmokłych sąsiadujących z rzekami Jeziorką oraz Małą, jest system alejek, drewnianych kładek, pomostów spacerowych i tarasów widokowych (fot. 3).

Znaczna zabytkowa część Konstancina oraz Park Zdrojowy są usytuowane na obszarze siedliskowym boru mieszanego świeżego, jak również lasu mieszanego sosnowo-dębowego, co jak wcześniej wspomniano, stanowi doskonałe warunki dla rekreacji ruchowej osób w każdym wieku.

W rejonie Parku Zdrojowego występują też obiekty gastronomiczne (głównie restauracje i kawiarnie). Dużo jest ich też wzdłuż ważniejszych ciągów komunikacyjnych przebiegających przez miasto, zwłaszcza wzdłuż przebiegającej przez Konstancin drogi wojewódzkiej nr 724, łączącej Warszawę z Górą Kalwarią. Swoistym węzłem skupiającym tego typu usługi jest centrum handlowo-usługowo-kulturalne Stara Papiernia, przy skrzyżowaniu głównych ulic Konstancina (fot. 4).

Centrum handlowe zostało otwarte w 2002 r. i znajduje się na terenie górnej papierni – szmaciarni. Budynki te zostały zaprojektowane w latach 30. lub 40. XIX w., a ich autorem był Jan Jakub Gay (www.muzeumkonstancina.pl). W 1984 r. wybuchł pożar, który w znacznym stopniu zniszczył wnętrza i konstrukcję budynków. Dopiero w 2000 r.

Fot. 2. Tężnia solankowa w Parku Zdrojowym Konstancina-Jeziorny (fot. K. Duda-Gromada)

Fot. 3. Alejki spacerowe i taras widokowy w Parku Zdrojowym w Konstancinie-Jeziornie (fot. K. Duda-Gromada)

Fot. 4. Centrum Handlowe „Stara Papiernia” w Konstancinie-Jeziornie (fot. K. Duda-Gromada)

Fot. 5. Dawna fabryka papieru w Konstancinie-Jeziornie (fot. K. Duda-Gromada)

obiekt ten stał się własnością Jana Wejcherta i opracowano wtedy projekt jego rewaloryzacji, którego autorami byli Andrzej Bulanda i Włodzimierz Mucha. Budynki fabryki zostały odbudowane, a ich wnętrza adaptowane do pełnienia funkcji handlowo-usługowych oraz kulturalno-edukacyjnych. Dzięki temu Centrum Handlowe Stara Papiernia charakteryzuje się wyjątkowym klimatem miejsca. Znajdują się tutaj dwie restauracje i dwie kawiarnie. Ponadto pewną atrakcją turystyczno-rekreacyjną mogą stanowić zlokalizowane w Starej Papierni: Kosmetyczny Instytut dr Ireny Eris (oferujący m.in. zabiegi typu *spa* i *wellness*) oraz Egur-

rola Dance Studio, z których oferty korzystają nie tylko mieszkańcy Konstancina, ale także Warszawy, Góry Kalwarii, Piaseczna i innych okolicznych miejscowości. Bez wątpienia Stara Papiernia jest swoistą atrakcją turystyczną Konstancina. Tym bardziej, że inwestycja ta często podawana jest jako pewien wzór do naśladowania, w jaki sposób przeprowadzać i realizować rewitalizację zabytkowego obiektu pofabrycznego.

Kolejnym ciekawym obiektem Konstancina, położonym w dalszej odległości od centrum, w północno-wschodniej części miasta jest niefunkcjonująca już fabryka papieru – papiernia dolna (fot. 5), która jak widać na ryc. 1 (pole podstawowe 2.9) znacznie podnosi atrakcyjność turystyczną tego miejsca. Początki fabryki papieru w Konstancinie sięgają 1760 r., kiedy to zainicjowano produkcję papieru i użyto po raz pierwszy papierniczego koła młyńskiego na rzece Jeziorce (Duda-Gromada 2009). W 2012 r. właściciel podjął decyzję o zakończeniu działalności produkcyjnej. Obecnie trwają prace nad miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego tego obszaru oraz nad koncepcją wykorzystania istniejącego potencjału rekreacyjnego. Poza tym w jednym z budynków prowadzi działalność Muzeum Papiernictwa, w którym odwiedzający mają możliwość m.in. własnoręcznego czerpania papieru.

Przeprowadzone badania wykazały również, że najmniej atrakcyjne pod względem turystycznym są obrzeża miasta Konstancin-Jeziorna, gdzie w znacznym stopniu dominuje zabudowa mieszkaniowa (jedno- i wielorodzinna).

Zakończenie

Zarówno walory, jak i zagospodarowanie turystyczno-rekreacyjne determinują uprawiane na danym terenie formy turystyki. W przypadku Konstancina możemy wyróżnić dwie zasadnicze grupy turystów. Ze względu na uzdrowski charakter miasta, jedną z nich są kuracjusze i pacjenci funkcjonujących na terenie Konstancina szpitali i ośrodków rehabilitacyjnych. W miarę możliwości, w czasie wolnym od zabiegów spacerują oni po mieście, korzystając z jego uroków. Jednak rzadko korzystają z niektórych usług turystycznych, gdyż nocleg i wyżywienie mają zapewnione w ośrodku/szpitalu. Drugą grupę stanowią

najczęściej mieszkańcy Warszawy, którzy przyjeżdżają do Konstancina na jednodniowe wycieczki podczas weekendów. Osoby te przyjeżdżają głównie do centralnej części miasta, do Parku Zdrojowego i znajdującej się w nim tężni. Grupa ta chętnie korzysta z wszelkiego rodzaju obiektów gastronomicznych, głównie z restauracji, kawiarni czy cukierni, ale rzadko z obiektów noclegowych. Dlatego zagospodarowanie Konstancina-Jeziorny z punktu widzenia turystyki i rekreacji ogranicza się przede wszystkim do centralnej dzielnicy. Ze względu na niski popyt, mało jest tu obiektów noclegowych, a jeżeli są to „w towarzystwie” restauracji, sal bankietowych, sal konferencyjnych, nastawiając swoją działalność na organizację imprez okolicznościowych oraz konferencji.

Podsumowując, należy podkreślić, że Konstancin-Jeziorna nie jest typowym miastem uzdrowiskowym, lecz bez wątpienia jest miastem atrakcyjnym zarówno pod względem turystycznym, jak i rekreacyjnym. Dodatkowo, z racji swojego położenia, jest też atrakcyjne do zamieszkania. Ponieważ *przyroda i sztuka złożyły się, by ową wieś podmiejską uposażyć we wszystko, co piękne, a zarazem niezbędne dla zdrowia i wygody, nawet bardziej wymagających osób. Przejrzyste, przepojone balsamiczną wonią lasów iglastych powietrze, zapach łąk i pól, co wieńcem uroczyli konstanciński krajobraz, wygody i komfort, wszystko to razem składa się na całość, stawiającą Konstancin na czele wszystkich letnisk...* (Wieś Ilustrowana, 1910, s. 44).

Literatura

- Duda-Gromada K., 2009, *Ewolucja ładu przestrzennego w uzdrowisku Konstancin-Jeziorna* [w:] *Architektura kurortowa*, Materiały Konferencyjne, Szczecin, 309-319.
- Hertel J., 1997, *Znasz-li Konstancin? Stulecie Konstancina 1897–1997*, Konstancin.
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1999, *Geoekologia turystyki i wypoczynku*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Kurek W., Mika M., 2007, *Turystyka jako przedmiot badań naukowych* [w:] W. Kurek (red.), *Turystyka*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa, 11-49.
- Orthwein K., 1969, *Przemiany kulturalne i społeczne w podwarszawskim osiedlu Skolimów-Konstancin*, Wyd. PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Świątek T.W., 1995, *Konstancin. Wędrówka śladami ludzi i zabytków*, Wyd. PTTK, Warszawa.
- Świątek T.W., 2007, *Konstancin. Śladami ludzi i zabytków*, Pruszków.
- Wieś Ilustrowana, 1910, V, 3.

Źródła internetowe

- www.konstans-papier.com.pl (28.01.2009)
- www.muzeumkonstancina.pl (05.02.2013)

